

Jelentésünket azzal szükséges kezdenünk, hogy a pandémia által okozott kutatási nehézségek valamint a vezető kutató súlyos balesete miatt két alkalommal kértünk futamidő hosszabbítást. Ennek eredményeként kutatásunk nem az eredeti terv szerint 2022. augusztus 31-én zárult, hanem 2023. augusztus 31-én. Emiatt sor került a támogatási szerződés módosítására, aminek következtében új munkatervet kellett készítenünk (A projekt munkaterve munkaszakaszokkénti bontásban). Zárójelentésünket ennek a jóváhagyott új munkatervnek az alapján készítettük el.

Most befejeződött projektünk a magyarországi történelmi tudáselit kutatás korábbi eredményeire épült. Ennek az évtizedekkel ezelőtt indult vállalkozásnak a korai történetét mint résztvevő, emlékeim valamint a kéziratok és publikált tanulmányok, dokumentumok alapján megírtam és publikáltam.¹ Az eredeti kutatási elképzelés a két világháború közötti magyarországi országos (nem helyi) elitre vonatkozott., amelyet némi elméleti előkészítés után funkcionális részselitenként határoztunk meg. Jómagam – Némedi Dénessel – az értelmiségi elitet kaptam feladatként. Ezek a funkcionális részselitek a társadalmak fokozatos differenciálódásával, a társadalmi alrendszerek kialakulásával párhuzamosan formálódtak ki. Problémát jelentett azonban, hogy míg általános meghatározásként az elithez azokat soroltuk, akik formálisan meghatározott uralmi pozíciókat foglaltak el azon szervezetek és intézmények élén, amelyek fontos szerepet játszottak a társadalmi viszonyok formálásában (pozícióelit), addig az „értelmiségi elitről” mindenkinek a nehezen meghatározható „legkiválóbb értelmiségiek” jutottak az eszébe. Bár kétségtelenül ők is értelmezhetők elitként, Némedi kolléga kezdeményezésére az értelmiségi elitet átfogalmaztuk „tudáselitté”. Széles értelemben fogtuk fel a tudást, amely magába foglalja nemcsak az ismeretek előállítását, hanem a világképet adó tudást és a legitimitások termelését is. Így tudáseliten a tudást termelő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját értettük.

Ebből kiindulva öt intézményes szférát vettünk figyelembe: 1. egyházi elit (ezt azonban más kolléga vizsgálta.); 2. oktatási elit; 3. tudományos elit; 4. értelmiségi professziók szakmai szervezeteinek elitje; 5. kommunikációs, kulturális és művészeti elit. Az intézményes szerkezet alapos elemzése után meghatározott felső pozíciókat elfoglaló személyeket a két világháború közötti korszak három időmetszetében gyűjtöttem össze: 1927/28, 1937/38, 1942/43. A három

¹ Kovács I. Gábor: A magyarországi polgári kori országos elitek empirikus kutatásának historikumához. In Kovács I. Gábor: Elitiek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom és kultúratörténelmi tanulmányok. Budapest, L'Harmattan. 2011. 33–73.

mintaévben azonosított összesen 4171 tudáselit-pozíciót egyenlőtlen pozícióhalmozással 1552 ember foglalta el. Hamar kiderült, hogy közöttük legnagyobb számban az egyetemi tanárok fordultak elő. A professzorok jelen voltak az oktatás, a tudomány, a kultúra és a művészet irányításában, a minisztériumok melletti tanácsokban, testületekben, a tanárképzés kulcspozícióiban, a tudományos társaságok, a szakmai szervezetek és a kulturális közéleti társaságok vezetői között. A Magyar Tudományos Akadémia tagjainak többsége is egyetemi tanár volt. Az 568 professzor részesedése megközelítette a meghatározott összes elitpozíció kétharmadát. Bár a két világháború közötti időszak mintaéveinek teljes tudáselitjére vonatkozóan folytattunk kiterjedt adatgyűjtést, s készítettünk is ennek alapján tanulmányt,² meggyőződésünkkel vált, hogy érdemes kiemelten vizsgálni az egyetemi tanárságot. Súlyukat a társadalmi folyamatok alakításában az is növelte, hogy a 19. század utolsó harmadától a polgárosuló Magyarországon fokozatosan nőtt az igazolt szaktudás, a vizsga, a minősítés, a formalizált képzés szerepe. A tudomány intézményesülésében, specializálódásában meghatározó szerepet játszó egyetem döntő tényezővé vált a tudás termelésében, ellenőrzésében, elosztásában, a tudástőke kezelésében. A tudáshierarchia csúcsán elhelyezkedő egyetemi tanárság a folyamatok kontrollálása révén felügyelhette a középosztályba kerülés fontos csatornáit is. A professzionalizációs folyamatoknak egyik fő ágense a különböző „tudásokat” végső soron hitelesítő professzori kar lett. A 19. század közepétől folyamatosan növekedett a tekintélye, presztízse, s reputációjának növekedése a kétségtelen problémák ellenére a két világháború között érte el csúcspontját.

Ezeknek a folyamatoknak a felismerése után a tudáselittel kapcsolatos kutatásaink középpontjába az egyetemi tanárok kerültek. Kövér György kolléga hathatós ösztönzésére 2006-ban az általa szerkesztett tanulmánykötetbe Kende Gáborral egy közel százoldalas tanulmányt készítettünk a két világháború közötti mintaévek 568 egyetemi tanárának a rekrutációjáról.³ A rendkívül kiterjedt, aprólékos adatgyűjtés alapján 18 mutatót képeztünk, s ezek segítségével igyekeztünk a professzorok apáit valós társadalmi csoportokba sorolni. A csoportok hierarchikus szintek szerinti besorolásánál azt az eredményt kaptuk, hogy az apák mindössze 0,4 százaléka tartozott a felső, 1,6 százaléka az alsó osztályokba. A döntő többséget a középrétegekhez soroltuk. 70,6 százalékuk tartozott a középosztály felső, középső vagy alsó

² Kovács I. Gábor- Kende Gábor: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között. Korall, 2001(3–4). 170–187.

³ Kovács I. Gábor-Kende Gábor: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér György (szerk.): Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Budapest, Századvég, 2006. 417–506.

szintjéhez, 26,2 százalék pedig a kispolgársághoz („új” alkalmazott, „rég” tulajdonos kispolgárság, valamint birtokos parasztság).

Ennek a kutatásnak a tapasztalatait több irányban tudtuk tovább vinni. A társadalmi csoportok elvontabb vagy konkrétabb megnevezéseinek, a fokozatok, árnyalatok pontos tartalmának, jelentésének, dimenzióinak a körüljárásával foglalkozva nem kényszerültünk előre elképzelt absztrakt társadalomszerkezeti, statisztikai fogalmaink, előfeltevéseink sémáiba. A nagy keresztmetszetű, sok változóval felépített prozopográfiánk nyitottabbá, szabadabbá tette az értelmezés lehetőségeit. Így tapasztalhattuk meg, hogy a meghatározott társadalmi nagycsoportok sokszor egy vagy több szempontból nem voltak konzisztensek. Az inkonzisztenciákat gyakran különböző történeti eredetű rendi-jogi mintázatú státuszok, régi társadalomszervezeti elemek, felekezeti és etnokulturális hátterek okozhatták. Többek között ennek alaposabb megfigyelése, értelmezése céljából döntöttünk úgy, hogy a továbbiakban nem csupán a két világháború közötti, három időmetszetben szereplő 568 egyetemi tanárral foglalkozunk, hanem összegyűjtjük a teljes polgári korszak valamennyi szabályszerűen kinevezett egyetemi tanárát, s az újabb adatgyűjtést rájuk vonatkozóan folytatjuk. Adataink szerint 1848. április 11. és 1944. október 15. között a magyarországi egyetemekre 1044 egyetemi tanárt neveztek ki. Eldöntöttük azt is, hogy ennek az 1044 egyetemi professzornak a származását a továbbiakban nem csupán az apák adatai, státusza alapján kutatjuk, hanem a történeti dimenziót bővítve a nagyszülők és a dédszülők generációját is felderítjük, hogy az inkonzisztenciákat okozó különböző történeti eredetű, rendi-jogi mintázatok, státuszok, felekezeti és etnokulturális hátterek láthatóbbá váljanak.

Érzékeltük, hogy ezek az inkonzisztenciák rendre kisebb társadalmi csoportok, társadalmi entitások irányába mutattak. Ezeknek a kisebb alakzatoknak a megnevezésében mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatán meghatározó tényezőként tűnt fel. Többnyire szerepelt valamilyen etnikai jellemző is. Ha azonban azt észleljük, hogy a rendi társadalomszervezeti örökség struktúraalakító tényezőként formálta a polgári kori társadalomszerveződést is, akkor figyelemmel kell lennünk a rendiség közjogilag szentesített státuszkijelölő dimenzióinak sorrendiségére. Hiszen az egyén pozícióját és a mögötte álló közösség mozgásterét az egész korszakban a rendi-jogi státusz után (nemes – nem nemes) a hierarchikus egyházrendi státusz határozta meg. A római katolikus vallás 1791-ig államvallás volt, s az ebből fakadó különbségek nagyrészt a bevett felekezetek rendszerének akkori bevezetése után is megmaradtak. Az etnikai különbségek az egyházrendies felekezetekhez képest másodlagosak voltak. A közös felekezeti platformon belül helyezkedtek el, mint felekezeti-etnikai tömbök. Ezért amikor úgy döntöttünk, hogy az 1044 polgári kori egyetemi

tanár felderített családfáját, összegyűjtött életrajzi adatait, elrendezett életútját adattári kötetekben közöljük, akkor azt is eldöntöttük, hogy a köteteket a felekezeti-művelődési alakzatok szerint szerkesztjük. Arra is gondoltunk, hogy az azonos alakzathoz sorolt tanárok életrajzi szócikkeinek egymás mellé helyezése segít majd abban, hogy történeti alakulásában tudjuk megrajzolni azokat a kisebb-nagyobb felekezeti-művelődési csoportokat is, amelyeket a hagyományos történeti szociológiai mutatók alapján is feltételezünk.

A felekezeti-művelődési alakzatok közül először az izraelita felekezethez kötődő zsidó és zsidó származású 67 egyetemi tanár adattárát készítettük el.⁴ Ezt még egyszerűen azon az alapon különítettük el, hogy a zsidóság, mint nem keresztény népesség, közjogilag a magyar rendi társadalmon kívül helyezkedett el, s az egyházrendileg is szankcionált diszkrimináció egyértelműen körülhatárolta. A diszkrimináció lebontása 1783-ban II. József Zsidó türelmi rendeletével kezdődött, s az izraelita felekezet 1895-ös recepciójával vált teljessé. Az első, izraelita felekezetét megtartó professzort az 1868-as emancipációs törvény után, 1872-ben az újonnan alapított kolozsvári egyetemre nevezték ki. A katolikus jellegét sokáig védő budapesti univerzitásra azonban csak 1894-ben került az első izraelita egyetemi tanár.

A keresztény felekezetek közül először a reformátusokkal kezdtünk foglalkozni. 1914-ben a debreceni református kollégium bázisán alapították az állami tudományegyetemet. Az egyetemalapítás centenáriumán az egyetem református hittudományi karának a professzorait gyűjtöttük össze a sorozat II. kötetébe.⁵ Valamennyiük családfáját már négy dédapáig és 4 dédanyáig igyekeztünk felderíteni. A professzorok kétharmada két-három-négy generációra visszamenően lelkész-tanár-oskolamester volt. Ezt úgy értelmeztük, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat hordozója az a református egyházi értelmiség, amely hagyományokkal, iskolázással, hivatástudattal összefűzött, szociológiailag megfogható, sajátos létmódú csoport. Ez a csoport egyébként folyamatosan kiegészült az alsóbb nemességből, a mezővárosi népességből s később a falusi földműves és iparos családokból.

Később a református felekezeti-művelődési alakzat fogalmát a német történeti irodalomban kidolgozott konfesszionalizációs paradigma alapján pontosítottuk, de a III. kötetnek⁶ még nem ez volt az újdonsága. Maradva a reformátusoknál, összeállítottuk abécérendben a

⁴ Kovács I. Gábor (szerk.): Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

⁵ Kovács I. Gábor (szerk.): Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014.

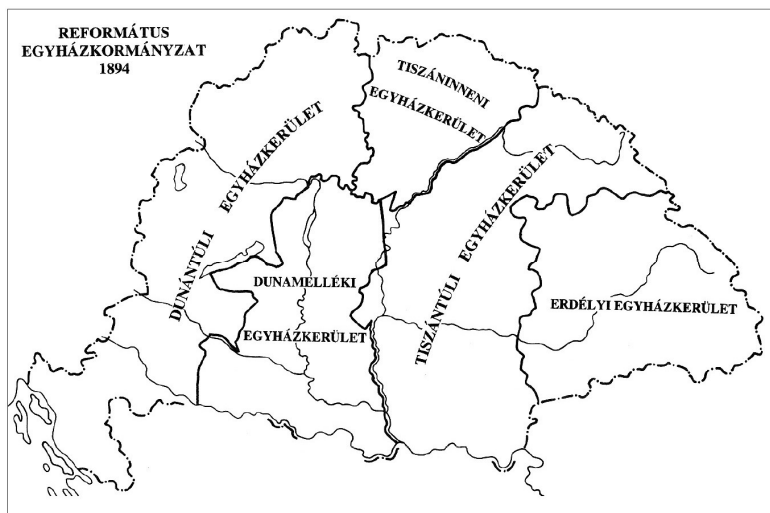
⁶ Kovács I. Gábor (szerk.): Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016

magyarországi polgári korszak 183 református egyetemi tanárának a regiszterét nyilvános rendkívüli és rendes egyetemi tanári kinevezéseiknek pontos adataival. Elkészítettük a regiszternek az első kinevezés időrendje szerinti változatát is, amelyből kiderül például, hogy az első magyarországi református egyetemi tanárt, Gerenday Józsefet (1813–1862) csak 1851. június 6-án nevezték ki a pesti tudományegyetem növénytan tanszékére. Ami egyébként általában a protestánsokat illeti, a jozefinista években kineveztek ugyan négy német anyanyelvű evangélikust a budai egyetemre, de az első református, az 1784-ben kinevezett marosvásárhelyi Fogarasi Pap József meghalt mielőtt elfoglalhatta volna az esztétika tanszékét. Mivel a következő 67 évben nem kerülhetett református tanár a Pázmány alapította egyetemre, így Gerenday volt Pesten az első református professzor. Az időrendi összeállítás alapján egyébként elemezni lehetett a református tanárok kinevezésének gyakoriságát a különböző időszakokban. Érdekes összefüggéseket mutatott a református tanárok eltérő aránya az egyes egyetemeken, s ezen belül az egyes időszakokban.⁷

A harmadik kötet szerkesztése előtt született meg az a döntés is, hogy az egyes felekezetekhez tartozó egyetemi tanárokat nem ábécérendben haladva fogjuk közölni, s nem is intézményenként, hanem igyekszünk megkeresni azt a sajátos rendező szempontot, amelynek segítségével az adott felekezet egyetemi tanárain belül olyan alcsoportokat képezhetünk, amelyek további történeti-szociológiai összefüggések felé mutatnak. A megkezdett református alakzatnál, az évfordulós kitérő után választott rendező szempont a területi, egyházszervezeti tagolás, az egyházkerületek rendszere. Az egyházkerületek hosszú történeti fejlődés eredményeként alakultak ki, s kerületenként a református felekezeti-művelődési alakzat eltérő változatai formálódtak ki. A három részre szakadt ország viszonyai között a 16. századtól jelentősen eltérő körülmények között ment végbe a reformáció, majd a reformált egyházak szétválása. A 17. század változó politikai, hatalmi kontextusai eltérően befolyásolták a vallási küzdelmeket, s régióként más-más közege volt a megindult ellenreformációnak. Mások voltak 1711 után III. Károly és Mária Terézia egyházpolitikájának módszerei s a 70 évig tartó ellenreformációs üldözés következményei. Különböző lehetőségei voltak az újraépítésnek az 1791-es egyházpolitikai törvények után. A kerületek rendszere az 1734-es II. Carolina Resolutio után rögzült: dunántúli, dunamelléki, tiszáninneri, tiszántúli. A négy egyházkerület, s a külön kormányzott Erdély egyházkerülete autonóm szerveződések voltak. Amikor 1881-ben létrejött az egységes Magyarországi Református Egyház, a felsorolt öt kerület azután is

⁷ Erről kisebb cikket is írtunk. Kovács I. Gábor: Református egyetemi tanárok Magyarország egyetemlein 1784–1944. In Zsengellér József – Kodácsy Tamás – Ablonczy Tamás (szerk.): Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016. 377–386.

sokat megőrzött autonómiájából. Térképünk a történelmi előzményekre építő 1881-es felosztást mutatja, amely a trianoni feldarabolásig lényegében nem változott. Ezt a beosztást használjuk a református egyetemi tanárok adattári sorozatánál. Az egyházkerületek területéről származó – de nem feltétlenül ott született – professzorok szócikkait szervezzük egy-egy kötetbe.

Ezt a programot a III. kötetben a Tiszáninneni Egyházkerülettel kezdtük. A kötetnek a Sárospatak erőterében címet adtuk. A 17. századra ugyanis a sárospataki kollégium Felső-Magyarország református centruma, a tiszáninneni egyházmegyék iskolarendszerének gyűjtő és elosztó központja lett. A Sárospataki Református Kollégiumnak, mint anyaiskolának és a hatókörébe tartozó mezővárosi gimnáziumoknak, falusi kisiskoláknak a szabályozott kapcsolatrendszerét partikuláris iskolarendszernek hívjuk. A külföldi egyetemekkel eleven kapcsolatban levő kollégium intellektuális, valamint központi szabályozó, szervező erejének, szétsugárzó hatásának és az alulról felfelé mozgó kapillaritásoknak, a tehetségek gyűjtésének finom összeműködése biztosította ennek az eleven hálózatként működő partikuláris iskolarendszernek a hatékonyságát. A sárospataki anyaiskola által szervezett és irányított, de tápláló erőit a kiterjedt hálózatból felszívó partikuláris iskolarendszer éltette a tiszáninneni református egyházközségek bázisán, az egyházkerület támogatásával azt a kulturális közösséget, amelyet református felekezeti-művelődési alakzatnak nevezünk.

Most érdemes visszatérnünk a fogalom értelmezéséhez, amelyet a konfesszionalizációs paradigma alapján újragondoltunk.⁸ Az elmélet szerint – kicsit leegyszerűsítve – a világosan

⁸ A felekezeti-művelődési alakzat fogalmához vezető utunkat, középpontban a konfesszionalizációs paradigmával, két tanulmányunkban taglaltuk. Kovács I. Gábor: A magyarországi tudáselitiek (1848–1944) és a felekezeti művelődési alakzatok. In Kiss Réka-Lányi Gábor (szerk): HIT 2018. Hagyomány, identitás, történelem. Reformáció Öröksége Könyvek I. Budapest, L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye. 135–150. Ennek pontosított, tömörebb változata: Kovács I. Gábor: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. Magyar Tudomány, 2019, 180(6). 804–812.

megfogalmazott hitvallások alapján megszerveződő, intézményeiket, iskoláikat, papképzésüket kifejlesztő, liturgiájukat, nyelvhasználatukat megformáló, hitelveiket intenzíven terjesztő különböző felekezetek mint társadalomszervező erők a magán- és közélet egészét átfogva, híveiket fegyelemre, normákra nevelve, ellenőrizve befolyásolták mindennapi életüket, életvezetésüket, művelődésüket, mentalitásukat. Magyarországon az elhúzódozó rivalizáló, offenzív, illetve védekező konfesszionizációk és az újrakonfesszionizáció más tényezők hatásaival kombinálva sajátos felekezeti kultúrákat alakítottak ki, amelyek összefűzték az egyes felekezeti népeket. A hittani azonosság, a közös egyházi kultúra, a formálódó tradíciók, a közvetített minták és normák, a közösségi fegyelmezés a bölcsőtől a koporsóig alakította a felekezethez tartozók életvezetését, mentalitását. A felekezeti kultúra identitásképző, integráló és közösségformáló, a mindennapi életet strukturáló tényező volt. Így a magyar társadalomtörténet vallási kerettségű évszázadaiban a felekezetek minden tagja részese volt valamilyen módon és valamilyen mértékben felekezete kultúrájának. Az 1944-ig kinevezett egyetemi professzorok bárhol jöttek, vallási kerettségű és felekezeti tagolt társadalmi térben születtek és éltek. Családjaik generációi századokon keresztül a változó intenzitású, de szinte megszakítatlan konfesszionizációk erőterében követték egymást.

Ugyanakkor – amint azt feltételeztük – a református felekezeti-művelődési alakzatnak a történelmi előzmények és a társadalomalakulás, a konfesszionizációs utak eltérő hangsúlyai miatt is különböző karakterű változatai alakultak ki az egyházkerületekben. Az egyes társadalmi csoportok más-más ritmusban léptek az intellektualizálódás útjára. A tiszáninnyi egyházkerületben például a tanulás életstratégiáját követő kismemesség nagyobb szerepet játszott ebben, mint a többi egyházkerületnél. A 18. század elejétől a 20. század elejéig folyamatosan a pozícióit megőrizni kívánó vagy felemelkedni vágyó kismemesség fiai léptek nagy számban a tanultak rendjébe. Az ebből a kerületből származó 20 professzor közül 18 volt apai ágon nemes. A többi református egyházkerület, amelyekkel most befejeződött kutatásunkban foglalkoztunk sokkal nagyobb változatosságot mutatott.

Munkánk kiindulópontja egyébként nemcsak a református egyházkerületeknél, hanem a többi felekezeti-művelődési alakzathoz is származó egyetemi tanár esetében is a családfa elkészítése volt. Ez nemcsak kiindulópont, hanem tulajdonképpen mennyiségileg is a tervezett és elvégzett munkánk legnagyobb és döntő része. A családfa sémája minden esetben a következő volt:

NÉV (NÉVVÁLTOZTATÁS)

hivatás

(Szül. hely és időpont – Elhalálozás helye és időpontja; hol nyugszik.)

APAI ÁG

Apja:

Apai nagyapja:

Apai nagyanyja:

Apai dédapa I.:

Apai dédanya I.:

Apai dédapa II.:

Apai dédanya II.:

Apai dédapa I. apja:

Apai dédapa I. anyja:

Apai dédanya I. apja:

Apai dédanya I. anyja:

Apai dédapa II. apja:

Apai dédapa II. anyja:

Apai dédanya II. apja:

Apai dédanya II. anyja:

Apai dédapa I. apai nagyapja:

Apai dédapa I. apai nagyanyja:

Apai dédapa I. anyai nagyapja:

Apai dédapa I. anyai nagyanyja:

Apai dédanya I. apai nagyapja:

Apai dédanya I. apai nagyanyja:

Apai dédanya I. anyai nagyapja:

Apai dédanya I. anyai nagyanyja:

Apai dédapa II. apai nagyapja:

Apai dédapa II. apai nagyanyja:

Apai dédapa II. anyai nagyapja:

Apai dédapa II. anyai nagyanyja:

Apai dédanya II. apai nagyapja:

Apai dédanya II. apai nagyanyja:

Apai dédanya II. anyai nagyapja:

Apai dédanya II. anyai nagyanyja:

ANYAI ÁG

Anyja:

Anyai nagyapja:

Anyai nagyanyja:

Anyai dédapa I.:

Anyai dédanya I.:

Anyai dédapa II.:

Anyai dédanya II.:

Anyai dédapa I. apja:

Anyai dédapa I. anyja:

Anyai dédanya I. apja:

Anyai dédanya I. anyja:

Anyai dédapa II. apja:

Anyai dédapa II. anyja:

Anyai dédanya II. apja:

Anyai dédanya II. anyja:

SAJÁT CSALÁD

Testvére(i):

Felesége(i):

Gyermeke(i):

Lehetőség szerint törekedtünk a családfán szereplő valamennyi személy felekezetének a megállapítására, az esetleges felekezetváltások feltüntetésére. A házasságok felekezeti összetétele, a felekezethez tartozás átörökítése alapján azt is meg lehetett állapítani, hogy nemzedékenként hogyan változott a felekezeti-művelődési alakzatok koherenciája. A másik fontos mutató a családfán szereplők iskolázottságának megállapítása. Mindenkinél (a férfiaknál) igyekeztünk megtudni, hogy volt-e valamennyi tanultsága, járt-e középiskolába, s ha igen, akkor hol, melyik felekezet iskolájába. Tanult-e valahol akadémiai tagozaton, járt-e

hazai vagy külföldi egyetemre. Ezek rendkívül lényeges adatok a felekezeti-művelődési alakzatba való tudatos belenevelődés szempontjából. Fontosak az intellektualizálódás lépéseinek, lépcsőinek számbavétele miatt is. Az iskolázottság befolyásolta azt is, hogy a családfát hány generációig vezettük vissza. Általában a négy dédapáig haladtunk, de ezt éppen a tanultságra vonatkozó adatok módosíthatták. Ugyanis azt szerettük volna, ha legalább az apa fővonalán – amennyire a források megengedik – meg tudjuk keresni azt az első nemzedéket, amellyel a család belépett a tanultak rendjébe. (Ezen legalább a középiskolázásban való részvételt értjük.) Fontos mutató, hogy egyetemi tanárunk hányadik tanult nemzedék a család történetében. Megfigyeléseink szerint általában a többgenerációs szellemi tőkefelhalmozás volt a jellemzőbb, s viszonylag ritkán fordultak elő elsőgenerációs értelmiségiek az egyetemi tanárok között. A nem kalkulálható tehetségen túl ennek a mutatónak az alakulása függött a történelmi időtől, társadalmi körülményektől, de például a tanárok professziójától is. Azt észleltük például, hogy a lelkészeknél, teológiai professzoroknál átlagban kevesebb nemzedékre volt szükség.⁹ A zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok között több volt a formális iskolai képzés szerint első generációs értelmiségi. Ez egyrészt a zsidókat érintő korábbi diszkriminációval, majd az ezt követő mobilitási dinamikával magyarázható, másrészt gondolhatunk a zsidó művelődés mély történelmi gyökerű sajátosságaira is.¹⁰ Elemeztük, hogy milyen társadalmi csoportoknál történetileg mikor, milyen kontextusoktól függött a tanultak rendjébe való belépés, s hogy milyen motivációk befolyásolhatták az ilyen törekvéseket. Természetesen figyelemmel voltunk a felekezetek iskolarendszereire, s elemeztük az egyes iskolák szerepét is.¹¹ Ehhez a mutatóhoz egyébként kitűnő, jól gondozott diáknévsorok állnak rendelkezésünkre nyomtatott és online formában is mind a középiskolákról, mind az akadémiai tagozatokról és a peregrinációról. A családfáknak lehetőleg tartalmazniuk kellett a születési, halálozási és házasságkötési adatokat is. Az anyakönyvek kutatásával, a gyászjelentések felderítésével, felhasználásával évtizedek óta foglalkozunk. Ennek legnagyobb részét projektünk kutatási asszisztense, Takács Árpád végzi hosszú idő óta professzionális színvonalon. Törekedtünk arra, hogy amennyiben ez lehetséges, röviden leírjuk a családfán

⁹ Kovács I. Gábor: A debreceni tudományegyetem református hittudományi kari tanárainak prozopográfiája és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája., Korall társadalomtörténeti folyóirat 2014/a (56). pp. 46-68.

¹⁰ Kovács I. Gábor: Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944. I. Történelmi elitkutatások – Historical Elite Research. Budapest, 2012/b. p. 174.

¹¹ Ennél a problémánál erősen támaszkodtunk Sasfi Csaba alapvető monográfiájának megállapításaira. Sasfi Csaba: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. Korall társadalomtörténeti monográfiák 4. Budapest, 2013.; Sasfi Csaba: Oktatás és társadalom kölcsönhatása történelmi perspektívában. Megközelítések és eredmények. In: Sasfi Csaba-Ugrai János (szerk.): Iskola, művelődés, társadalom. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Budapest, 2017. 9-33.

szereplő férfiak életpályájának alakulását. Mindenkinél feltüntettük a státusára, jogállására, foglalkozására, hivatalára, vagyoni helyzetére vonatkozóan a korabeli forrásokban (anyakönyv, gyászjelentés, iskolai nyilvántartás, virilisjegyzék, gazdacímtár stb.) talált valamennyi magyar/latin/német nyelvű megnevezést. Ez a kisebb-nagyobb társadalm szerkezeti elemekhez való besorolás szempontjából is fontos. Természetesen mint ahogy korábban az apák és az anyák családja esetében mindig tisztáztuk a nemesi jogállást, s azt is, hogy honnan datálható a család nemessége, a családfán felbukkanó minden újabb család esetében megtettük ezt. (A nagyon kiterjedt nemességtörténeti irodalom kezelésében, felhasználásában már régóta nagy gyakorlatra tettünk szert.) Feljegyeztük a városi polgár/civis jogállásra vonatkozó információkat is. Szintén fontosnak tartottuk - a finomabb társadalm szerkezeti besorolás, s a területi mobilitás miatt is - a születéshez, az életpálya helyszíneire és a halálához kapcsolódó helységneveket. A névváltozatok esetleges feltüntetése mellett is mindig szerepeltettük a történeti Magyarország 1913-as helységnévtárában szereplő megnevezést az akkori közigazgatási rendszer szerinti megyebesorolással. A puszták esetében mindig tisztáztuk, hogy melyik közigazgatási egységhez tartozott.¹² Rögzítettük az etnikumra, etnokulturális háttérre, nyelvi beágyazódásra illetve annak változására vonatkozóan fellelt adatokat is. Figyelmet fordítottunk a politikai aktivitásra, s jegyeztük a családtagok szerepvállalását az 1848-1849-es szabadságharcban.¹³ Tekintettel az elemzés egyik fő tengelyéül választott felekezeti-művelődési alakzatra, gondosan összegyűjtöttük az egyházi, egyháztársadalmi pozíciókat, az egyházas, vallási szervezetekben való részvételt.

Az adatlapokon a családfát az egyetemi tanár személyes adatai követik:

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása:

Középiskola:

¹² Gyalay Mihály: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Budapest, 1989; Lelkes György: Magyar helységnév-azonosító szótár. Argumentum Kiadó és KSH Könyvtár, Budapest, 2011.

¹³ Bona Gábor: Tábarnokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-1849, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987.; Bona Gábor, Kossuth Lajos kapitányai, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988.; Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban I-III. kötet, Heraldika kiadó, Budapest, 1998.; Pálmány Béla: Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Budapest, 2002.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:
Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak:
Oklevél:
Nyelvismeret:
Tudományos fokozatok:
Nyilvános rendkívüli egy. tanár:
Nyilvános rendes egy. tanár:
Egyetemi tisztségek:
Nyugdíj:
MTA-tagság:
Díszdoktor:
Tudományos, művészeti társulat, egyesület:
Külföldi és nemzetközi tudományos társ.:
Szerkesztőségi tagság:
Közéleti társaság, szerep:
Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek:
Állami testületek, tanácsok:
Politikai szerep:
Kitüntetések:
Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség:

A családfák elkészítéséhez és a professzorok Személyes adatai című rovat kitöltéséhez két évtizede kiterjedt adatgyűjtést, forrásfeltárást végeztünk. Munkánk kiindulópontját az általános és a speciális lexikonok, az életrajzi adattárak, valamint a korabeli ki-kicsoda típusú kiadványok jelentették. A lexikonokból nyert információk alapján léptünk tovább más kiadványsorozatok, s a személyre szóló könyvészeti anyag, valamint a levéltári kutatás irányába. A könyvsorozatok közül legfontosabbak a sematizmusok, tisztii cím- és névtárak, rangsorozati jegyzékek, névkönyvek, egyházi, rendi, postai, vasúti, tanári évkönyvek, országgyűlési almanachok, pénzügyi compassok, virilisjegyzékek, gazdacímtárak, iparosok és kereskedők jegyzékei, a budapesti cím- és lakásjegyzékek, a külföldi peregrinációt feldolgozó kötetek, akadémiai almanachok, tagajánlások, emlékbeszédek, a nemesség- és családtörténeti sorozatok. Sok munkát fektettünk a személyre szóló könyvészeti anyag, az önéletírások, életrajzok, évfordulós cikkek, nekrológok feltárássába és hasznosításába.

Rendkívüli fontosságú volt az anyakönyvi kutatás, amelyet igen intenzíven folytattunk mind a magyarországi 1895 előtti egyházi, illetve 1895 utáni állami anyakönyvekben, mind a határon túl, az állami levéltárakban, valamint az egyházaknál található matrikulákban. A fennmaradt középiskolai anyakönyvek feltárását szisztematikusan végeztük a mai országterület középiskoláinál s a lehetőségekhez képest az utódállami területeken is. Szép eredményeket értünk el – elsősorban Kolozsváron – az egyetemi hallgatók beiratkozási, úgynevezett „származási lapjainak” a gyűjtésével. Hasznosítottuk a rendek fennmaradt novícius jegyzékeit. Feldolgoztuk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennmaradt iratsorozatait 1950-ig. A nagy iratpusztítás ellenére itt, valamint az egyes egyetemek levéltáraiban kutatva sok személyi adatlapot, s egyetemi tanári pályázati anyagot találtunk jó életrajzokkal. Fontos forrást jelentettek az 1945 utáni igazolóbizottsági, valamint bélistázási iratok. Hasznosítottuk az MTA Kézirattárának iratsorozatait, köztük a Gulyás-féle cédulaanyagot. Kutattuk az 1941-es népszámlálás fennmaradt budapesti lakásíveit s szórványosan más népszámlálási anyagokat is. Sok probléma megoldásában segített az OSZK Aprónyomtatványtára gyászjelentés-gyűjteményének szisztematikus átnézése. A könyvészeti és a levéltári kutatást adott esetben igyekeztünk kiegészíteni a leszármazottak felkutatásával, megkeresésével, a családi iratok és a hagyomány kiaknázásával. Az utóbbi időben sok új, illetve pontosító adatot találtunk online források, adatbázisok szisztematikus átnézésével, illetve egyedi adatbányászással. Sokat segített, hogy a FamilySearch.org adatbázisában egyre több anyakönyv érhető el képi formában. Minden, az eddigi gyűjteményünkhöz képest újonnan feltárt adatot régi gyakorlat szerint kutatócédulán s képi formában, számítógépes adatbázisban is rögzítettünk. Minden közölt adatot így adatbázisainkban vissza lehet keresni, s szükség esetén dokumentálni.

Ezekkel a módszerekkel, rendkívül nagy, időigényes munkabefektetéssel a terveknek megfelelően elkészültünk a 659 római katolikus, a 16 görögkatolikus és az 5 görögkeleti professzor családfájával. A kötetbe rendezésre, s a nyilván több kötetre rúgó anyag kiadására csak később, kellő előkészítés után, külső forrás bevonásával van lehetőségünk. Az evangélikus egyetemi tanárok családfái is elkészültek, s az elemző tanulmány első változatát is megfogalmaztuk. A megjelentetéshez itt is külső forrást kell keresnünk. Mindazonáltal néhány összefoglaló megállapítást érdemes kiemelnünk. A polgári korszak összesen 1044 egyetemi tanárból 144 volt evangélikus. Ez azt jelenti, hogy országosan az evangélikus professzorok részaránya 13,8 százalék, ami az evangélikus lakosság országos részarányához képest 1,9-szeres reprezentációt jelent a tudáselit csúcsán.

Mivel magyarázzuk az evangélikusok ilyen erős pozícióit az egyetemi tanári elitben? Az okok sokfélék, s többségük közismert, működésmódjuk, hatásmechanizmusuk mégis

alaposabb elemzést igényelne. A kiindulópont kétségtelenül maga az evangélikus egyház, a lutheri reformáció és a melanchtoni pedagógia. A lutheri tanítás szerint a templom és az iskola kéz a kézben halad. Ez megmutatkozott alapszinten az írni-olvasni tudásban. Minden statisztika szerint a felekezetek közül Magyarországon az evangélikusok jártak az élen az alfabetizációban. Középfokú iskolahálózatukat ugyan megviselte az ellenreformációs támadás, de talpon maradtak. Jó színvonalon tanítottak s kiemelkedtek közülük az akadémiai tagozatot is működtető líceumok. Ezek a jóhírű intézmények szoros kapcsolatokat ápoltak a németországi protestáns egyetemekkel. Tanáraik s legjobb diákjaik ott folytatták tanulmányaikat, s hazahozták a tudomány és a művelődés legújabb eredményeit. Ez a kapcsolatrendszer és kultúraközvetítés alapvetően németes mintázatú volt, de komoly impulzusokat kapott ezen keresztül nemcsak a magyarországi német, hanem a szlovák és a magyar nyelvű evangélikusság is. Az etnikai csoportok tanult rétegei a közös felekezeti platformon belül hálózatos családi kapcsolatokkal egy többnyelvű evangélikus egyháztársadalmi elitte szövődtek. A családok többlépcsős mobilitásában ez is szerepet játszott. A német, a szlovák és a magyar nyelvi és kulturális miliók kombinálódásának, az evangélikus kultúra két- és háromnyelvűségének, a kapcsolati hálók gazdagságának intellektuálisan inspiráló, nyitottságra, újításra, kreativitásra ösztönző hatása is volt. Gyakran láthattunk a családtörténetekben bátor kezdeményezéseket, merész mobilitási pályákat. Apróságnak tűnik, de bizonyító erejű az is, hogy milyen sokszor találkozhattunk olyan professzorokkal, akiket újonnan alapított tanszékekre neveztek ki, mert új tudományos területeket hódítottak meg.

Természetesen nem feledkezhetünk meg a társadalomszerkezeti tényezőkről sem, amelyek kölcsönösen összefüggtek a műveltségi mutatókkal. A magyarországi evangélikus társadalom erősen urbanizált volt. Egyetemi tanáraink többsége is városi eredetű, s nagy arányban találkoztunk kézműves és kereskedő felmenőkkel, polgári miliókkal. Ezeknek a városi rétegeknek már a 18. század végétől kialakult az a szokásrendjük, hogy még az iparos és kereskedő pályára készülő fiaikkal is elvégeztették a gimnáziumok alsóbb grammatikai osztályait. A családok így megkezdett intellektualizálódása már könnyebben folytatódott felsőfokú tanulással, diplomaszerezéssel. Ebben kétségtelenül a német elem járt az élen. Az evangélikus művelődés és iskolakultúra hatására azonban a 18. század végétől a szlovák mezővároskákból, falvakból, de a szabad királyi városokból is a szlovák kézműves és kereskedő családok egyre gyakrabban állították intellektuális pályára fiaikat, akiknek a leszármazottai többlépcsős mobilitással egy, két vagy három generáció múlva az egyetemi tanári elitbe emelkedhettek. Láttuk azt is, hogy az evangélikus iskolahálózat terjeszkedése hogyan tette

lehetővé újabb régiók szlovák és magyar evangélikusainak, nemesi közbirtokosoknak és földműveseknek is a bekapcsolódását a tanultak rendjébe.

Megfigyelhető volt ugyanakkor az iskolázási-kulturális súlypont lassú áthelyeződése is a németes kultúra felől a magyar irányába. A 18. század végétől megerősödött a magyar nyelv felé fordulás. A családtörténetekben is láthattuk, hogy a németek és a szlovákok magyar szóra, magyar nyelvi környezetbe, magyar iskolákba küldték gyermekeiket. A magyar nemzeti mozgalmak sodrában, a reformkor szabadság-igézetében pedig a nyelvi magyarosodás még nagyobb lendületet vett. A kiegyezés körüli időszakban azért szaporodhatott meg a Felvidék keleti régiójából, a Szepességből és környékéről származó egyetemi tanárok száma, mert a reformkortól kezdve az elsők között álltak a magyar kultúra és tudomány munkásai közé, s a szabadságharc idején is a magyar nemzeti ügyért küzdöttek. Az erdélyi szász evangélikusok viszont az ellentétes póluson őrizték kivételes közjogi helyzetüket, autonómiájukat, s csak minimálisan érintkeztek a magyar kultúrával és tudománnyal.¹⁴ Ez magyarázza, hogy jóllehet létszámban majdnem felét tették ki a magyarországi német evangélikusságnak, mégis viszonylag kevés magyarországi egyetemi tanár került ki közülük.

Természetesen elkészítettük a 183 református egyetemi tanár családfáját is, személyes adataikkal kiegészítve. Többségüknek meglehetősen nagy részletességgel az életútleírása is megvan. Úgy terveztük, hogy a projekt végéig ebből az anyagból egy-egy kötetben, a Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944 sorozat IV. és V. darabjaként megjelentetjük a Dunamelléki Református Egyházkerület és a Dunántúli Református Egyházkerület területéről származó 19, illetve 36 református egyetemi tanár életrajzi adattárát. Ezt a tervünket azért változtattuk meg, mert a feldolgozásnál azt tapasztaltuk, hogy míg a református elittagok családfáira konfesszionális endogámia és a református iskolahálózat rendszerszerű használata mellett az etnikai magyarok 100 százalékot megközelítő aránya volt jellemző, most az ország nyugati felét jelentő két egyházkerületben viszonylag magas volt a száma azoknak, akik mindhárom tekintetben atipikusak voltak. Az 55 főnek egyötöde, 11 fő volt zsidó származású református. Ráadásul kiderült, hogy jóllehet a két országrészben élő zsidóság száma a 19-20. század fordulójáig megegyezett, mégis a nyugati országrészből két és félszer annyi zsidó származású egyetemi tanár került ki mint a keletiből. Ezt a magyarországi zsidóság integráltságának, az integráltság területi különbsége erős mutatójaként fogtuk fel. Úgy ítéltük meg, hogy az ország nyugati feléből jövő zsidó eredetű egyetemi tanároknak azzal a 11 fős csoportjával, illetve azzal a 9 családdal érdemes elmélyültebben foglalkozni, amelyekben

¹⁴ Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Lucidus kiadó, Budapest, 2000. 8. o.

az egyetemi tanár, a szülei vagy a nagyszülei az akkulturáció útján eljutottak a felekezeti váltásig, s reformátusként keresztelkedtek meg. A családfák prezentálásánál kerestük az adaptáció azonosítható külső jeleit, a hagyományos zsidó közösségtől való elszakadás mozzanatait, az akkulturációs utak változatait, s ahol lehetőség adódott, próbáltunk következtetni a motiváló és a kényszerítő tényezőkre. Leginkább a teljes asszimilációra, a strukturális beolvadás döntő mozzanatának tartott felekezeti váltásra, a zsidó identitás legbelső magját jelentő felekezeti kötődés radikális elszakítására és a választott református felekezethez, a református felekezeti-művelődési alapkathoz való illeszkedés módjára, mélységére, intenzitására és tartósságára voltunk kíváncsiak.

Kötetünknek Az „összeilleszkedés” változatai. Az akkulturációtól az asszimilációig címet adtuk. Az akkulturáció és asszimiláció fogalmának abból a megkülönböztetéséből indultunk ki, amelyet az egyetemi társadalomtörténet tankönyvben Kövér György fogalmazott meg. A kulturális antropológiában használt „akkulturáció” eszerint „legáltalánosabban véve annyit jelent, hogy a különböző kulturális rendszerekhez tartozó egyének és csoportok közötti érintkezés során egyik vagy mindkét csoport kulturális alkatában változások keletkeznek. [...] Másfajta jelentéssel bír a strukturális beolvadás, vagyis az asszimiláció kategóriája [...] Az asszimiláció elsősorban egyéni (bár akár tömeges) kilépést jelent valamely csoportkötődésből, rövidebb-hosszabb ideig tartó, akár többgenerációs folyamatot, míg végül az illető személy (akár családtagjaival együtt) befogadást nyer szerzett identitásába, új strukturális pozíció birtokába jut. [...] Az akkulturációs folyamatok előrehaladása nélkül semmiféle asszimiláció nem képzelhető el, az akkulturáció azonban önmagában nem eredményezi a (gyakran több generáción keresztül húzódó) beolvadást. [...] Szükséges, de nem elégséges feltétele tehát az asszimilációnak”.¹⁵ Az akkulturációt a szakirodalomban említik kulturális/mentális/nyelvi hasonulásnak, adaptálódásnak és transzformációnak, az akkulturációs folyamatot pedig szociális közeledésnek, integrálódásnak, betagozódásnak, beilleszkedésnek, reformkori változatban hozzásimulásnak. Halmos Károly a magyar társadalomba beilleszkedni törekvő zsidó Baumgarten család történetéről írva az „összeilleszkedés” fogalmát használja¹⁶. Úgy ítéltük meg, hogy – alapul véve Kövér György idézett meghatározását – a „különböző kulturális rendszerekhez tartozó egyének és csoportok közötti érintkezés során”, amikor az egyik vagy mindkét csoport kulturális alkatában változások keletkezhetnek, számolhatunk mindkét csoport

¹⁵ Kövér György: Kultúra és etnicitás. In Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 1998. 140–141

¹⁶ Halmos Károly: Családi kapitalizmus. Habsburg történeti monográfiák 4. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 2008. 154-176.

aktivitásával, reagálásával, illetve kezdeményezésével, s ezt a kölcsönös cselekvőséget találóan fejezi ki az összeilleszkedés fogalma. Ezért emeltük be ezt a kifejezést a magyar keresztyénségbe (reformátusságba) betérő zsidó származású egyetemi tanárokról szóló kiadványunk címébe is. A professzorok családjainak áttéréstörténetei és Az áttéréstörténetek dimenziói fejezetcímek alatt ezt a folyamatot igyekeztünk tüzetesen vizsgálni és értelmezni. Végigtekintve az egymás után sorjázó családtörténetekbe ágyazott áttérésváltozatokon, azonnal tehetünk néhány általános észrevételt. Bárki is volt az egyes történetek kiindulópontjánál, végül minden esetben a zsidó származású tudományos elitnek a polgárosodó keresztyén magyar nemzeti társadalomba való integrálódásáról volt szó. Ballagi Aladár, Fröhlich Izidor, Vámbéry Ruzstem és Verzár Frigyes professzoroknak az apja, Kerékjártó Bélának az anyja, Fröhlich Pálnak a nagyapja keresztelkedett meg. Vámbéry Ármin, Lánczy Gyula, Kőnig Gyula, Fellner Frigyes és Riesz Frigyes professzorok pedig maguk tértek át a református felekezetbe. Az is nyilvánvaló, hogy különböző volt ugyan az integrálódás ritmusa, de mindenképpen többgenerációs folyamatokról beszélhetünk. Harmadik megállapításunk pedig az, hogy bár természetes módon találunk azonos vagy hasonló elemeket az összeilleszkedésekben, mégis minden eset egyedi, más-más konfigurációban állnak össze a történések.

Könnyen áttekinthető volt, hogy a kilenc megkeresztelkedő zsidó családból hétnek a felmenői nyugati irányból, német, cseh és morva területekről érkeztek a Magyar Királyságba, kisebb részben a 18. század végén, nagyobb részben a 19. század első felében. A többség tehát a 18. század végétől megindult zsidó felvilágosodás, a Haszkala által érintett területekről származott. A magyarsághoz történő hasonulás, illeszkedés elvárt, legfontosabb elemének a magyar nyelv elsajátítása számított, s ez a másik oldalról is remélt integráció legfontosabb aspektusa volt. Mindennek pedig az új nemzedékek számára leghatékonyabb csatornája az iskola volt. Bányai Viktóriának a zsidó oktatásügyről szóló kismonográfiája¹⁷ bizonyította, hogy jelentős akkulturáció és modernizáció, lassú magyarosítás ment végbe a zsidó oktatás teljes spektrumában a hédertől a nyilvános és községi iskolákon át a magán- és házitanítók rendszeréig. A zsidó írott kultúra és írásbeliség mély történeti gyökerei mellett ez a reformkortól erősödő akkulturáció és modernizáció is előfeltétele volt annak, hogy a zsidó ifjak a magyar középiskolákban 1865 és 1870 között már a diákok 10 százalékát adhatták.¹⁸ Ezt az akkulturációs, magyar nyelvtudást is fejlesztő munkát folytatta intenzíven a középiskola.

¹⁷ Bányai Viktória: Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850. Doktori mestermunkák/Hungaria Judaica 17. Budapest, Gondolat, 2005.

¹⁸ Ez az arány 1871 és 1875 között megközelítette a 15 százalékot, 1876-tól 1918-ig pedig egyenletesen 20 százalék körül mozgott (Kovács I. Gábor: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztyén allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskolaiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a

Az „összeilleszkedés” változatai című kötetbe kiemelt 11 zsidó származású református egyetemi tanár után megmaradt 16 dunántúli és 28 dunamelléki református professzort, akik tehát az ország nyugati feléből származtak egy kötetbe szerkesztettük. Ez az országnak az a fele, ahol viszonylag kisebb a reformátusok részaránya. Ennek a most megjelenő kötetünknek egyik újdonsága, hogy viszonylag részletezőbben megírtuk a két egyházkerület történetét a reformációs kezdetektől. Igyekeztünk megmutatni a különbséget a reformátusság helyzetének alakulásában aszerint, hogy a királyi Magyarország vagy a hódoltság területén éltek-e. Leírtuk a katolizáló ellenreformáció különböző szakaszainak hatását a református felekezet helyzetére. Mindezt összetükröztettük az első olyan népszámlálás, az 1869-es adataival, ahol a megyei, a járási és a községszintű felekezeti megoszlásokat is ismerhetjük. Mindezek alapján kerestük és kimutattuk a református népesség kisebb-nagyobb koncentrációit. Figyelembe véve a kulturális körülményeket, a református iskolázási lehetőségeket is, kisebb-nagyobb református identitásrégiókat azonosítottunk. Azzal a feltételezéssel, hogy a református felekezeti-művelődési alakzathoz jövő református egyetemi tanári elit többgenerációs előzményei, gyökerei elsősorban ezekhez a régiókhoz kötődtek. Ez az összefüggés valószínűleg bizonyult. A kisebb-nagyobb identitásrégiók közös jegye az autonómia valamilyen formája volt: egyházszerkezeti, lelkésztestületi, városi, mezővárosi, nemesi községi, közbirtokossági, egészen az öntudatos református jobbágyok alkotta egyházközségig. Ezekhez az autonómatípusokhoz illeszkedtek a különböző olyan társadalmi alakzatok, amelyekből többgenerációs intellektualizálódással kiemelkedtek a tudáselit kategóriába tartozó professzorok. A legmeglepőbb az volt, hogy a dunántúli egyházkerületből származó 16 egyetemi tanár közül 5, közel egyharmad jobbágyszármazású volt, s közülük is kettő az ellenreformáció által letarolt Bars megyéből, évtizedekig lelkész nélkül élő, úgynevezett árva eklézsiából indult el. A könyv Társadalmi alakzatok és identitásrégiók címe alatt az alcím: Református erőterek és hálózatok. Ennek kiindulópontja a Tiszáninneri Református Egyházkerületből származó református egyetemi tanárokkal foglalkozó kötet, amely a Sárospatak erőterében címmel jelent meg. Ebben a könyvben arra a megállapításra jutottunk, hogy a sárospataki anyaiskola által szervezett és irányított, de tápláló erőit a kiterjedt hálózatból felszívó partikuláris iskolarendszer hozta létre és élte a tiszáninneri református egyházközségek bázisán, az egyházkormányzat támogatásával azt a kulturális közösséget, azt a református felekezeti-művelődési blokkot, amelyből adattárunk tanúsága szerint a tiszáninneri származású református egyetemi tanárok kiemelkedtek. A Dunántúli

középkorai nyelvstatisztikához. In Uő: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 302. old.

egyházkerületben a pápai kollégiumnak nem volt ilyen ereje, partikuláris hálózata, különös tekintettel arra, hogy a 18. század közepén több évtizedre be is záratták az iskolát. Az ellenreformáció a Dunántúl városainak egy részéből a reformátusokat is kirekesztette. Más városokban évtizedekre megvonták szabad vallásgyakorlási jogukat (Győr, Komárom, Veszprém, Székesfehérvár), s ellehetetlenítették a városi református iskola működését. Ezt a hiányzó erőteret a magyarországi reformátusság egész hálózata igyekezett pótolni: a sárospataki s főleg a debreceni kollégium, amelyeknek partikulái is voltak a Dunántúlon, s befogadták, továbbképezték a dunántúli diákokat is. A 19. századra megerősödtek a többi tiszántúli iskolák is, s a Duna-Tisza közén Kecskemét, Nagykőrös, Kiskunhalas és Kunszentmiklós iskolái. Itt is sok dunántúli diák tanult. Rendkívül izgalmas a Batori Gábor dunamelléki püspök 1816-19. évi egyházlátogatásainak adatgyűjtése alapján készült adatbázis, amely a Dunamelléki egyházkerület 234 iskolájának tanítójáról közli, hogy ki jött Debrecenből, Sárospatakról, Pápáról, Losoncról, Halasról, Nagykőrösről, Kecskemétről, Csurgóról, Miskolcra vagy Szentesről. Az országos református iskolahálózatról van szó s a mögötte álló egyházi közösségekről, mint erőteréről.

A projekt ideje alatt készült két könyvünkön kívüli többi publikációt a közlemények rovatban feltüntettük. Ezek közül fontosabb a Magyar Tudományban a felekezeti-művelődési alakzat fogalmáról írott cikkünk és a jobbágyszármazású professzorokról készült tanulmányunk. Fontosnak tartjuk két megjelenés előtt álló tanulmányunkat, a budapesti evangélikus egyetemi tanárokról szólót és a Rekrutierung der Universitätprofessoren címűt. Az egy-egy egyetemi tanárról szóló cikkek közül érdekesebb a Verzár Frigyesről, a Kerékjártó Béláról és a Császár Elemér irodalomtörténészről szóló írásunk.

Kiss Zsuzsanna több hazai és nemzetközi konferencián szerepelt. Fontos cikkeket írt a gazdatiszti réteg szerepéről, s egy figyelemreméltó elméleti tanulmányt a történeti elitkutatásról.